

**Akademia
Ekonomiczna
w Krakowie**

**Zeszyty
Naukowe**
nr 559

**Prace z zakresu
rachunkowości
finansowej**

Kraków 2001

**Akademia
Ekonomiczna
w Krakowie**

**Zeszyty
Naukowe**

nr 559

**Prace z zakresu
rachunkowości
finansowej**

Kraków 2001

Senacka Komisja do Spraw Wydawnictw

Ryszard Borowiecki, Zofia Cichoń, Zofia Dach, Zbigniew Dresler,
Andrzej Gajewski, Kazimierz Lankosz, Jan Szpak, Zygmunt Szymba,
Adam Stabryła (przewodniczący), Jan W. Wiktor, Michał Woźniak,
Barbara Wyjadłowska

Recenzent

Lech Bednarski

Redaktor naukowy Zeszytu

Stanisława Surdykowska

Projekt okładki i układ graficzny tekstu

Marcin Sokołowski

Przekład streszczeń na język angielski

Jasper Tilbury

Redaktor Wydawnictwa

Aneta Batko

Korekta

Gabryela Fryźlewicz

© Copyright by Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2001

ISSN 0208-7944

Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie
31-510 Kraków, ul. Rakowicka 27

Pracownia Poligraficzna Akademii Ekonomicznej w Krakowie
31-510 Kraków, ul. Rakowicka 27

Objętość 11,8 ark. wyd.
Nakład 120+20 egz.

Zam. 178/2001

Spis treści

<i>Danuta Krzywda</i>	5
Zasady sprawozdawczości finansowej w warunkach gospodarki rynkowej	
<i>Mariusz Błaszkievicz</i>	17
Zarys teorii sprawozdawczości grup kapitałowych	
<i>Maria Wojas</i>	33
Wybrane czynniki pomiaru wyniku finansowego oraz ich wpływ na sprawozdanie finansowe i wynik podatkowy	
<i>Agnieszka Herdan</i>	49
Rola sprawozdań finansowych grup kapitałowych w ograniczaniu ryzyka inwestowania	
<i>Bronisław Micherda</i>	65
Rachunek przepływów pieniężnych we współczesnej rachunkowości	
<i>Mariusz Błaszkievicz • Piotr Kulas</i>	81
Analiza wskaźników wykorzystywanych w modelu cash flow	
<i>Piotr Kulas</i>	91
Zmiany w systemie rachunkowości przedsiębiorstwa wynikające z konieczności wzmocnienia nadzoru właścicielskiego w spółkach akcyjnych	
<i>Mariusz Andrzejewski</i>	105
Wybrane problemy procesu ujawniania informacji przez polskie spółki giełdowe	
<i>Marta Stępień • Zofia Wydymus</i>	115
Szczególna rola rachunkowości w zarządzaniu bankiem komercyjnym	

Selected Factors Measuring Financial Result and their Influence on Financial Reporting and Fiscal Result

Balance sheet profit is a composite measure for evaluating the activities of an economic entity. Without questioning the role of profit as a basic measure of the goal of an entity's activities, the author endeavours to show that it is relative in character and thus is not a perfect measure. Depending on the method adopted by a given unit for pricing assets and liabilities and the extent to which all costs and revenues determining financial result in the same unit are included, different values may appear in the same period. In accordance with the Accountancy Law, a financial report should present a financial entity's assets, finances and profits in a clear and accurate manner and avoid showing and later distributing unreal profits. This is particularly important during periods when inflation must be combated, for displaying and distributing non-existing profits leads to a renewed inflationary spiral. In the present article, the author also endeavours to show that in spite of the formal division that exists between accounting law and tax law, the latter still exerts a considerable influence on the shape of financial reports.

Agnieszka Herdan

Katedra Rachunkowości Finansowej

Rola sprawozdań finansowych grup kapitałowych w ograniczaniu ryzyka inwestowania

1. Wprowadzenie

Wiek XX to okres przemian społecznych, politycznych oraz szybkiego postępu technologicznego, czego efektem jest powstawanie złożonych powiązań kapitałowych i handlowych między podmiotami gospodarczymi.

Szybki rozwój ekonomiczny w ostatnich kilku latach na rynkach światowych, spowodowany nieustannym postępem technologicznym oraz liberalizacją gospodarki światowej zarówno w krajach wysoko rozwiniętych, jak i w pozostałej części świata, spowodował szybki rozwój korporacji nie tylko w skali mikro, lecz zwłaszcza makroekonomicznej. Intensywny rozwój rynków finansowych, znoszenie barier w przepływie kapitału, usług oraz siły roboczej ma niewątpliwie bardzo istotny wpływ na proces ewolucji przedsiębiorstw. W ostatnich czasach coraz częściej pojawiają się sygnały o łączeniu się firm i powstawaniu wielkich międzynarodowych korporacji.

Charakterystyczne dla rozwiniętych rynków kapitałowych stały się podmioty gospodarcze o znacznym stopniu złożoności. Zjawisko to jest wynikiem przepływów kapitałowych zarówno w gospodarce krajowej, jak i światowej. Maksymalizacja zysku w coraz bardziej skomplikowanych warunkach gospodarczych, społecznych i politycznych staje się łatwiejsza dzięki możliwości kontrolowania ryzyka działalności operacyjnej i inwestycyjnej. Jest to możliwe dzięki powstawaniu złożonych struktur organizacyjnych, dlatego też fuzje i przejęcia stały się nieodłącznym elementem gospodarek zarówno krajów rozwiniętych, jak i rozwijających się.

W dobie rosnącego zapotrzebowania na kapitał tradycyjne formy jego koncentracji okazują się jednak niewystarczające. Współczesna gospodarka rynkowa pobudza i stwarza warunki do rozwijania nowych i poszerzania istnieją-

cych form działalności. Jest to możliwe dzięki zastosowaniu nowych technik i technologii.

Wielcy światowi producenci, chcąc maksymalnie wykorzystać swój potencjał, a także ograniczyć ryzyko operacyjne i ryzyko inwestycyjne, dążą do tworzenia dużych, skomplikowanych struktur gospodarczych. Za przykład posłużyć tutaj może rynek produktów ropy naftowej. Należy zauważyć, że w obecnym roku ceny ropy osiągnęły najniższy poziom od 25 lat¹. Nieoczekiwane straty ponoszą przede wszystkim producenci ropy oraz paliw. Efektem tego jest obniżenie marżesu zysku. Starając się więc zredukować koszty funkcjonowania, słabsze firmy są przejmowane przez silniejsze, czego wynikiem jest np. wchłonięcie przez firmę Total belgijskiej Petrofinii.

Firmy, chcąc osiągnąć coraz większe zyski, dążą do uzyskania większej sprawności działania i obniżenia wszelkich kosztów. Dowodem tego są działania integracyjne firm Compaq, Digital i Tandem, światowych potentatów w dziedzinie produkcji sprzętu komputerowego².

Efektom globalizacji rynków finansowych (kapitałowych i pieniężnych) jest pojawienie się potężnych korporacji międzynarodowych. W ciągu ostatnich 10–15 lat zauważyć można szczególnie dużą ilość przedsiębiorstw powstałych w wyniku różnego typu połączeń zwłaszcza w skali międzynarodowej³. Nasiłujące się zjawisko lokowania kapitałów na rynkach międzynarodowych, przy jednoczesnym wzroście inwestycji bezpośrednich powoduje, że porównawcza analiza informacji finansowych staje się podstawowym źródłem podejmowania decyzji inwestycyjnych.

Nie można zapominać o tym, że głównym motywem działalności przedsiębiorstw międzynarodowych jest maksymalizacja zysków inwestorów. W większości gospodarek o rozwiniętym rynku kapitałowym zarówno osoby fizyczne, jak i osoby prawne mogą być właścicielami innych podmiotów dzięki posiadaniu w nich udziałów. Udziały te mogą zostać nabyte w drodze publicznej oferty, a także mogą być wynikiem procesów restrukturyzacyjnych w gospodarce. W tym przypadku posiadaczami udziałów stają się nabywcy instytucjonalni.

Z punktu widzenia inwestorów wielkość przedsiębiorstwa i zakres jego działalności staje się sprawą drugorzędną. Na plan pierwszy wysuwają się zyski, jakie osiągnie z inwestycji oraz związane z nią ryzyko.

¹ Rynek ukarał producentów, „Rzeczpospolita”, 2 grudnia 1998.

² Internet.

³ W latach 80. nastąpiły się przejęcia zagraniczne, a największą aktywność w tym względzie wykazywały firmy brytyjskie. Pod koniec lat 80. do fuzji przystąpiły także firmy japońskie, SONY nabył Columbia Pictures, a Matsushita – MCA. Jedną z największych fuzji w skali międzynarodowej, jakiej dokonały firmy brytyjskie, było przejęcie przez w 1996 r. Britain's Parsons PLC Harpers Collins Educational Publishing za 580 mln USD. Dzięki tym posunięciom firmy te uzyskały dostęp do największego i najbardziej rozwiniętego rynku świata (por. L.J. Gitman, *Principles of Corporate Finance*, Addison-Wesley, New York 1998, s. 841).

2. Przesłanki powstawania złożonych struktur gospodarczych

Każde przedsiębiorstwo podlega swoistemu procesowi ewolucji. Proces ten rozpoczyna się w momencie powstania firmy, po czym następuje proces rozwoju poprzez powiększanie potencjału technicznego i ekonomicznego. Niektóre przedsiębiorstwa zatrzymują się na pewnym etapie i prowadzą działalność wykorzystując posiadane zasoby, inne kończą swoją działalność, jeszcze inne w sposób mniej lub bardziej harmonijny kontynuują swój rozwój. Powszechnie panuje opinia, iż na obecnym etapie rozwoju gospodarczego nie istnieją właściwe granice rozwoju przedsiębiorstw, czego przejawem jest coraz większy i intensywniejszy rozrost przedsiębiorstw ponadnarodowych. Jest to wynikiem pojawiania się nowych rozwiązań w zakresie organizacji i zarządzania, a także postępu technologicznego. Rozwojowi firm mogą towarzyszyć dwojakiego rodzaju działania. Po pierwsze związane ze wzrostem wewnętrznym, który przejawia się w inwestycjach rzeczowych i którego efektem jest wzrost produkcji, sprzedaży, majątku trwałego, zatrudnienia itd., po drugie ze wzrostem zewnętrznym, którego odzwierciedleniem są różnego rodzaju powiązania integracyjne z innymi podmiotami gospodarczymi. Powiązania te mogą przybierać zarówno charakter kooperacyjny mający na celu wzrost stopnia wykorzystania istniejącego potencjału przedsiębiorstwa, jak też charakter koncentracyjny, który prowadzi do skokowego wzrostu jego potencjału technicznego i ekonomicznego.

To właśnie rozwój przedsiębiorstwa jest uważany za podstawową przesłankę powstawania grup kapitałowych. Do procesu tego niewątpliwie przyczynia się konieczność ograniczenia ryzyka operacyjnego i inwestycyjnego, obniżenia opodatkowania, uzyskania ulg celnych, ustawy antymonopolowe oraz chęć ograniczania i eliminacji konkurencji. Najbardziej rozpowszechnionymi formami prowadzenia rozwiniętej działalności gospodarczej w warunkach gospodarki światowej są przede wszystkim spółki kapitałowe o złożonych strukturach, odpowiadające rozwiązaniom amerykańskim, angielskim i niemieckim.

Jednym z motywów łączenia się przedsiębiorstw jest chęć uzyskania większego udziału w rynku i dywersyfikacja oferowanej gamy produktów, a co za tym idzie zredukowanie ryzyka, wynikającego z możliwości ograniczenia popytu na dotychczasowym rynku.

W wielu przypadkach łączenie się przedsiębiorstw jest efektem wykorzystywania ekonomii skali. Dzięki połączeniu bowiem nowa jednostka jako całość osiąga większe dochody, niż wyniosłaby suma ich dochodów indywidualnych. Dla niektórych przedsiębiorstw bodźcem do łączenia się są względy podatkowe, gdy wspólne rozliczenia podatkowe przynoszą wymierne korzyści, wyrażające się w obniżeniu podstawy opodatkowania.

Łączenie się przedsiębiorstw umożliwia także uzyskanie dostępu do nowych technologii w krótszym niż zazwyczaj czasie i przy niższych kosztach. Ponadto daje możliwość zdobycia nowych rynków zbytu i nowych grup klientów. Wreszcie powodem łączenia się przedsiębiorstw, który dość często pojawia się w ostatnich latach, jest chęć uniknięcia innego, niekorzystnego z punktu widzenia firmy przejęcia⁴.

Powiązania między podmiotami mogą wystąpić zarówno na drodze dobrowolnego łączenia się podmiotów, wchłaniania jednego przez drugi, powołania do życia nowej organizacji jak i podporządkowywania sobie innych podmiotów gospodarczych. Ze względu na sposób łączenia się przedsiębiorstw w literaturze wymienia się następujące typy powiązań⁵:

- połączenia (*amalgamation*),
 - wchłonięcie (*absorption*),
 - powiązanie kapitałowe w formie spółki holdingowej (*holding company*).
- Ponadto ze względu na kierunek połączeń wyróżnia się następujące powiązania⁶:

- poziome (integracja horyzontalna), polegające na łączeniu się podmiotów w ramach jednego sektora lub sektora pokrewnego,
- pionowe (integracja wertykalna), polegające na łączeniu się z dostawcami i odbiorcami.

Istnieją także połączenia, których nadrzędnym celem jest efektywność wykorzystywania kapitału. Tego typu spółki dywersyfikują swoją działalność w różnych sektorach i zwane są konglomeratami.

Obecnie pojawiają się – także na rynkach krajowych, ale głównie w skali międzynarodowej – coraz bardziej złożone twory gospodarcze, nie mieszczące się w przedstawionej klasyfikacji, które często obejmują swym działaniem dziedziny gospodarki nie mające ze sobą nic wspólnego. Głównym ich celem jest osiągnięcie jak największych korzyści wynikających z połączenia, przejawiających się w maksymalizacji zysków przedsiębiorstwa jako całości.

W krajach postkomunistycznych jednym z podstawowych powodów tworzenia grup kapitałowych są procesy przekształceń własnościowych. Przykładem tego typu jest niewątpliwie polska gospodarka. Odejście od gospodarki centralnie sterowanej spowodowało, że pod koniec lat 80. sytuacja wielu przedsiębiorstw wymagała zastosowania niekonwencjonalnych metod prywatyzacji. W Polsce często mamy do czynienia z powstawaniem grup kapitałowych na skutek przekształceń organizacyjno-prawnych podmiotu wielozakładowego o strukturze holdingowej przez nadanie zakładom (oddziałom) osobowości prawnej. Głównym celem tego typu przedsięwzięć jest zwiększenie efektywności zarządzania.

⁴ W latach 80. wrocie przejęcia były bardzo częste w USA.

⁵ Por. L.J. Gitman, *op. cit.*, s. 817.

⁶ Tamże.

3. Pojęcie grupy kapitałowej

W ostatnich latach regulacje obowiązujące w krajach dominujących w strukturach ponadnarodowych także podlegają procesom dostosowawczym. Jest to wynikiem uwzględniania regulacji prawnych Unii Europejskiej w krajowych ustawach dotyczących rachunkowości finansowej w modelu kontynentalnym oraz w standardach rachunkowości opracowywanych przez sektor prywatny (model anglosaski).

Każdy kraj należący do Unii Europejskiej ma jednak swoje prawo regulujące działalność podmiotów gospodarczych. Rozwiązania w zakresie tego prawa mają ścisły związek z zasadami rachunkowości i sprawozdawczości finansowej. Podstawą harmonizacji zasad rachunkowości w krajach Unii Europejskiej jest harmonizacja prawa regulującego działalność podmiotów gospodarczych, zaś warunkiem wykorzystania dyrektyw jest to, aby reguły i standardy wprowadzone za ich pośrednictwem były jednako interpretowane we wszystkich krajach członkowskich. Dlatego właśnie określenie grupy kapitałowej nie jest pojęciem jednolitym i w praktyce definiowanie tego pojęcia napotyka często na różne kłopoty⁷. Należy zauważyć, że ani IV, ani też VII Dyrektywa Unii Europejskiej nie definiuje ściśle pojęcia grupy kapitałowej, jak również nie określa jej zakresu podmiotowego. Zamiast tego terminu występuje natomiast pojęcie skonsolidowane sprawozdanie finansowe.

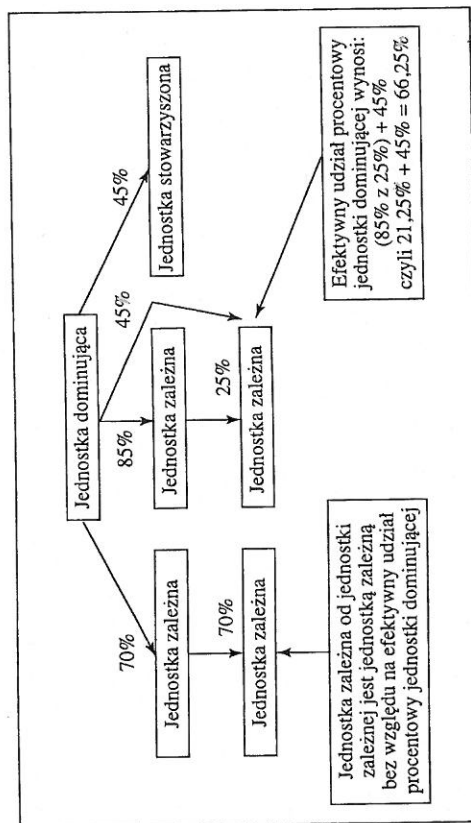
W literaturze przedmiotu natomiast pojawia się kilka definicji grupy kapitałowej. Brytyjski Companies Act definiuje grupę kapitałową (concern) jako przedsiębiorstwo macierzyste i jego przedsiębiorstwa podporządkowane (filialne). Natomiast w Polsce grupę kapitałową określa się jako formę organizacyjną pojedynczych jednostek gospodarczych o odrębnej osobowości prawnej, u podstaw której leży różnego rodzaju wewnętrzne powiązania tych jednostek. Powiązania te mają istotne znaczenie dla określenia struktury wewnętrznej grupy kapitałowej i hierarchii zależności między tworzącymi ją jednostkami. Powszecznie na świecie grupy kapitałowe zwane są holdingami, przy czym rozumiane są one jako struktury gospodarcze obejmujące jednostkę dominującą i jednostki od niej zależne⁸.

Z powyższej definicji wynika, iż w grupie kapitałowej mamy do czynienia z różnego rodzaju powiązaniami. W skład grupy zawsze wchodzi jednostka nadrzędna, która często nazywana jest spółką spółek, jednostką dominującą lub spółką matką. Za jednostkę nadrzędną uważa się powszechnie jednostkę gospodarczą, która alternatywnie:

⁷ M. Cieciora, *Sprawozdawczość finansowa holdingu – podstawowe pojęcia*, „Ekspert” 1997, nr 2, s. 29.

⁸ M. Gmytrasiewicz, A. Karmańska, *Rachunkowość holdingów*, Difin – Vademecum Rachunkowości, Warszawa 1996, s. 11, 14.

- posiada więcej niż połowę praw do głosu (praw własności) w innej jednostce grupy, wynikających z jej portfela lokat długoterminowych lub na mocy porozumienia z grupą,
- posiada statutowe lub umowne prawo do kreowania polityki finansowej i operacyjnej grupy,
- posiada przywilej mianowania i odwoływania większości członków organów zarządzających jednostkami w grupie, reprezentowana jest w zarządzie innej jednostki z grupy kapitałowej przez więcej niż połowę jego składu⁹.

Rys. 1. Przykładowy schemat struktury grupy kapitałowej

Źródło: M. Cieciera, *op. cit.*, s. 3.

Spełnienie jednego z powyższych warunków powoduje powstanie stosunku zależności pomiędzy jednostką dominującą, a pozostałymi jednostkami w grupie. Jednostki te zwane są jednostkami zależnymi, podległymi lub spółkami córkami. Natomiast jeśli spółka matka wywiera znaczący wpływ na inne jednostki, tzn. gdy posiada nie mniej niż 20% i nie więcej niż 50% praw do głosu w innej jednostce, to mamy do czynienia z jednostką stowarzyszoną, która tym samym wchodzi w skład grupy kapitałowej. Powyższe relacje obrazuje rys. 1.

⁹ Por. Ustawa o rachunkowości z 29 września 1994 r., Dz.U. nr 121 poz. 591, art. 3, pkt 1.

4. Informacje wpływające na decyzje inwestycyjne

Liberalizacja gospodarki światowej, eliminowanie barier w przepływie kapitałów stwarza ogromną szansę dla inwestorów, którzy mogą alokować wolne środki pieniężne w gospodarkach stwarzających najlepsze warunki do inwestowania. Przepływ ten odbywa się z gospodarek gorszych do lepszych i odpowiednio do przedsiębiorstw i przedsięwzięć, które gwarantują lepsze od innych wykorzystanie powierzonych im kapitałów¹⁰. Inwestorzy lokując wolne środki w określone przedsięwzięcia kierują się przede wszystkim maksymalizacją stopy zwrotu w jak najkrótszym czasie, a także poziomem ryzyka, jakim obarczona jest dana inwestycja.

Możliwość pomnożenia kapitału w satysfakcjonującej wysokości skłania inwestorów zarówno do inwestycji portfelowych, jak i bezpośrednich. Z makroekonomicznego punktu widzenia rządy są bardziej zainteresowane inwestycjami bezpośrednimi, które mają długookresowy charakter i tworzą strategiczne związki inwestorów z daną grupą kapitałową (spółką). Inwestycje portfelowe wiążą się z bardzo dużą płynnością kapitałów, albowiem inwestorzy bardzo szybko reagują na każdą pojawiającą się informację, która może mieć wpływ na wartość będących w ich posiadaniu akcji. W przypadku jakichkolwiek sygnałów o nieprawidłowym ich wykorzystaniu inwestorzy bezwzględnie przenoszą je na rynki, które charakteryzują się podobną lub wyższą stopą zwrotu w powiązaniu z określonym poziomem ryzyka. Decyzje inwestorów bazują na ocenie wykorzystania przez spółkę powierzonych jej środków. Inwestorzy wykorzystują raporty bieżące, miesięczne oraz roczne sprawozdania finansowe dla krótkoterminowych decyzji finansowych.

Traktując świat jako jeden wielki organizm gospodarczy, musimy mieć świadomość, że nie jest on jednolity pod względem poziomu rozwoju uwarunkowań prawnych i ekonomicznych. Otwarcie nowych rynków na inwestycje zagraniczne zarówno portfelowe, jak i bezpośrednie stwarza wiele alternatywnych możliwości przed inwestorami. Wybór konkretnej spółki lub spółek jest wynikiem nie tylko oceny poziomu ryzyka inwestycji, ale także na analizie przyjętego systemu rachunkowości. Przyjęty w danym przedsiębiorstwie system rachunkowości kształtuje sposób prezentacji i formę sprawozdań finansowych. Badania naukowe dostarczyły dowodów, że inwestorzy, porównując różne firmy, biorą pod uwagę fakt, że stosują one różne metody rachunkowe.

Obecnie wiadomo już, że pomimo ponad dwudziestoletnich prób i starań nie jest możliwe usystematyzowanie współczesnych systemów rachunkowości. Różnorodność systemów gospodarczych, tradycji i sposobów postrzegania świata nie pozwala na przyjęcie i wprowadzenie jednego modelu rachunkowości na całym świecie.

¹⁰ S. Surdykowska, *Pułapki globalnego rynku*, „Gazeta Bankowa”, 19–25 września 1998, s. 14.

Istotną barierą stojącą przed inwestorami zarówno obecnie, jak i potencjalnie, jest problem czytelności informacji prezentowanej przez sprawozdania finansowe. Czasami, czytając poszczególne ich części, nie można oprzeć się wrażeniu, że celowo nadano im skomplikowaną i niezbyt przejrzystą formę. Stosowana techniczna terminologia, skomplikowany, sformalizowany układ danych pozostawia odbiorcy wiele wątpliwości, na które nie istnieje możliwość uzyskania jasnej odpowiedzi. Obecnie akcjonariusze nie mają innego wyjścia, jak tylko samodzielnie przebijając się przez gąszcz niezrozumiałych informacji, które pozwoliłyby na ukształtowanie własnej opinii o efektywności wykorzystania zainwestowanego kapitału.

Wprowadzenie zmian w systemie rachunkowości przedsiębiorstw powinno doprowadzić sprawozdania finansowe do takiej formy, aby stanowiły one istotną mapę zysku oraz wielowariantową platformę dla podejmowanych przez inwestorów decyzji¹¹. Informacje dostarczane w sprawozdaniach finansowych, niezależnie od długości okresu, którego dotyczą, muszą być sporządzane rzetelnie i właściwie. Warunkiem koniecznym przy podejmowaniu decyzji przez akcjonariuszy jest ustalenie relacji pomiędzy poszczególnymi pozycjami bilansu, celem ustalenia strategii rozwoju spółki w przyszłości. Każda istotna pozycja w zależności od potrzeb akcjonariuszy powinna być wykazana oddzielnie. Istotność danej pozycji zależy od stopnia jej wpływu na ekonomiczne decyzje akcjonariuszy. Dla czytelnika sprawozdań musi być jasna strategia osiągania zysku przez firmę i związane z nim ryzyko.

Do podstawowych postulatów składanych przez inwestorów należą:

- zwiększenie związku pomiędzy raportem zarządu, a publikowanymi sprawozdaniami finansowymi,
- możliwość przedstawienia alternatywnych wersji rachunku zysków i strat w różnych przekrojach,
- możliwość uszczegółowienia zmian niektórych pozycji bilansowych,
- możliwość wglądu w raporty kontroli wewnętrznej.

Informacje wpływające ze spółek akcyjnych w formie sprawozdań finansowych są podstawą dla wszystkich uczestników rynku kapitałowego do podejmowania decyzji finansowych, związanych z kontynuacją lub zaniechaniem inwestycji, bądź też rozpoczęciem inwestowania w akcje emitenta informacji.

5. Skonsolidowane sprawozdania finansowe

Gwałtowny i intensywny rozwój rynków kapitałowych w kilku ostatnich latach wywołał wzrost zainteresowania inwestorów międzynarodowymi grupami kapitałowymi. Inwestorzy poszukują informacji, które pozwolą im na

¹¹ Kierunki modyfikacji rachunkowości przedsiębiorstw w warunkach globalizacji rynków finansowych. Raport z badań statutowych pod kierunkiem prof. dr hab. S. Surdykowskiej, AE w Krakowie, Kraków, grudzień 1998, s. 53.

ocenę tych przedsiębiorstw. Najdoskonalszym nośnikiem tego rodzaju informacji są sprawozdania finansowe, które stanowią podstawowe źródło oceny przedsiębiorstw i na podstawie których podejmowane są decyzje inwestycyjne zarówno przez firmy międzynarodowe, jak i krajowe.

Prawidłowe przedstawienie w jednym sprawozdaniu sytuacji majątkowej, finansowej i dochodowej złożonych struktur kapitałowych jest rzeczą niezmiernie skomplikowaną. W przypadku podmiotów działających w ramach grup kapitałowych jednostkowe sprawozdania finansowe poszczególnych podmiotów wchodzących w skład grupy nie zawsze dają pełny i właściwy obraz sytuacji. Często mogą zachodzić istotne różnice między księgową ceną nabycia udziałów w określonej jednostce podporządkowanej, a ich realną wartością. Niekiedy bowiem celem działania danego podmiotu może być nie uzyskiwanie realnych dochodów czy też wzrost aktywów, lecz chęć ukrycia wyniku jednostki dominującej lub innych jednostek wchodzących w skład grupy. Wobec istniejących powiązań i zależności jednostki podporządkowane mogą być jedynie narzędziami służącymi do realizacji całej grupy kapitałowej. Dlatego pojawiła się konieczność sporządzania sprawozdań finansowych w taki sposób, jak gdyby grupa stanowiła jedno przedsiębiorstwo, gdyż tylko takie spojrzenie na grupę kapitałową odzwierciedla jej prawdziwą sytuację majątkową i finansową. Sprawozdania te noszą nazwę skonsolidowanych sprawozdań finansowych.

Celem skonsolidowanych sprawozdań finansowych jest¹²:

- przedstawienie grupy kapitałowej w taki sposób, jakby grupa stanowiła jeden podmiot,
- rzetelne i prawidłowe odzwierciedlenie sytuacji finansowej i wyniku grupy kapitałowej,
- dostarczenie udziałowcom podmiotu dominującego możliwości porównywania sprawozdań,
- umożliwienie oceny efektywności wszystkich działań grupy,
- przedstawienie inwestorom sprawozdania w takiej formie, która pozwoli mu podjąć decyzję o lokacie kapitałowej.

Konsolidacja jest istotna z punktu widzenia akcjonariuszy i udziałowców (inwestorów). Skonsolidowane sprawozdania finansowe mają ściśle zdefiniowanych odbiorców, głównie w osobach właścicieli podmiotu dominującego.

Poza Europą konsolidacja jest bardzo rozwinięta. Zdziwienie wzbudza fakt, że w Europie dopiero od połowy XX wieku stosuje się ją na szerszą skalę. Do 1970 r. sporządzanie skonsolidowanych sprawozdań finansowych było obowiązkiem w wielu firmach w Niemczech, Holandii i Wielkiej Brytanii. Dobrowolnie stosowano je także we Francji. Należy jednak pamiętać, że sposób przeprowadzania konsolidacji był różnicowany. W pozostałych krajach europejskich sporządzanie skonsolidowanych sprawozdań finansowych nie było wymagane przez prawo. Obecnie skonsolidowane sprawozdania finansowe grup

¹² R. Ignatowski, *Konsolidacja sprawozdań finansowych teoria i praktyka*, Fundacja Rozwoju Rachunkowości w Polsce, Warszawa 1995.

kapitałowych stały się w wielu krajach na tyle popularne, że niemal całkowicie wyparty sprawozdania jednostkowe i ich jednostek dominujących. Przykładem tego mogą być Stany Zjednoczone, w których konsolidacja zakorzeniła się ponad sto lat temu i w których publikuje się wyłącznie skonsolidowane sprawozdania finansowe¹³. W Wielkiej Brytanii zaś publikacji podlegają jedynie bilanse jednostkowe jednostki dominującej wraz z pełnym zestawem skonsolidowanych sprawozdań finansowych, na które składają się skonsolidowany rachunek zysków i strat, skonsolidowany rachunek przepływów pieniężnych, a także sprawozdanie z działalności grupy kapitałowej. Skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym objęte są wszystkie jednostki wchodzące w skład grupy bez względu na miejsce ich działania. Skonsolidowane sprawozdanie sporządzane jest według przepisów obowiązujących w kraju, w którym znajduje się siedziba spółki matki. Jednak ponieważ jednostki zależne, które działają na terenie innych krajów, muszą sporządzać jednostkowe sprawozdania według przepisów tego właśnie kraju, dlatego pojawiła się konieczność przekształcania jednostkowych sprawozdań finansowych i dostosowania ich do warunków przepisów obowiązujących w kraju jednostki dominującej. Co prawda istnieje i przepisów obowiązujących w kraju jednostki dominującej. Proponowane prowadzenia możliwości prowadzenia przez jednostkę zależną równoległego prowadzenia księgowości według wymogów obowiązujących w kraju spółki matki, lecz jest to proces zbyt kosztowny. Dlatego też najczęściej sprawozdania jednostek zależnych prowadzone są według wymogów prawa obowiązującego w kraju, w którym prowadzi działalność, a tylko na koniec okresu sprawozdawczego są przekształcane, aby sprostać wymogom prawa w kraju spółki matki.

Sprawozdanie powinno skutecznie informować o strukturze powiązań kapitałowych, sytuacji finansowej i wynikach osiągniętych przez podmioty, w których dokonywane są inwestycje i lokaty kapitałowe. Ponadnarodowe procesy integracji gospodarczej wymuszają harmonizację rozwiązań w zakresie sporządzania skonsolidowanych sprawozdań finansowych. Międzynarodowy Komitet Standardów Rachunkowości (ISAC) wydał następujące standardy regulujące tę problematykę:

- Międzynarodowy Standard Rachunkowości nr 27 ze stycznia 1977 r. *Skonsolidowane sprawozdania finansowe i lokaty kapitałowe w przedsiębiorstwach zależnych*,
- Międzynarodowy Standard Rachunkowości nr 22 z listopada 1983 r. *Połączenia przedsiębiorstw*,
- Międzynarodowy Standard Rachunkowości nr 24 z czerwca 1984 r. *Informacje o przedsiębiorstwach powiązanych*,
- Międzynarodowy Standard Rachunkowości nr 28 z kwietnia 1989 r. *Lokaty kapitałowe w przedsiębiorstwach stowarzyszonych*.

¹³ R. Ignatowski, *Regulacje rachunkowości i praktyka konsolidacji w Polsce na tle rozwiązań światowych*, Zeszyty Teoretyczne Rady Naukowej nr 42, Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, Warszawa 1998.

Należy pamiętać, że standardy te są zaleceniami nie mającymi mocy prawnej i wprowadzenie ich do prawodawstwa pozostaje w gestii poszczególnych państw. Obowiązek sporządzania skonsolidowanych sprawozdań finansowych grupy kapitałowej, a także ich zakres wynika najczęściej z kodeksu handlowego lub innych przepisów ustawowych¹⁴. Merytorycznie chodzi o przedstawienie sytuacji finansowej, majątkowej i dochodowej grupy kapitałowej, a więc łącznie przedsiębiorstw dominującego i od niego zależnych tak, jakby były jednym przedsiębiorstwem.

Przez konsolidację należy rozumieć stosowanie takich zasad, procedur, które umożliwiają przedstawienie pozycji finansowej dwu lub więcej wyodrębnionych z punktu widzenia prawa, a przez to rachunkowości podmiotów gospodarczych, między którymi istnieje powiązanie kapitałowe w taki sposób, jak gdyby był to pojedynczy podmiot gospodarczy¹⁵. Skonsolidowane sprawozdanie finansowe nie powinno zawierać pozycji dublujących się, np. w aktywach bilansu jednostki dominującej i jednocześnie pasywach jednostki zależnej oraz kosztów i przychodów wykazywanych w rachunku zysków i strat, wywołanych obrótami dokonanymi wewnątrz grupy kapitałowej. Nie może także zawierać zysków lub strat zrealizowanych na transakcjach dokonanych w obrębie grupy. Dotyczy to także zysków i strat tkwiących w zapasach lub innych aktywach pochodzących z zakupów w ramach grupy. Wynika z tego, że konsolidacja polega na sporządzeniu zbiorczego bilansu, rachunku zysków i strat, sprawozdania z przepływów środków pieniężnych z wyłączeniem wszystkich wzajemnych powiązań i rozliczeń, a także informacji dodatkowej uzupełnianej przez sprawozdanie z działalności grupy kapitałowej za dany rok obrotowy.

Podstawową przesłanką nakładającą obowiązek sporządzania skonsolidowanego sprawozdania finansowego jest istnienie stosunku zależności pomiędzy tym przedsiębiorstwem dominującym i przedsiębiorstwem zależnym. Dlatego tak niezwykle istotne jest określenie stopnia zależności pomiędzy podmiotami oraz jednostek objętych skonsolidowanym sprawozdaniem finansowym.

Skala wielkości problemu konsolidacji sprawozdań finansowych została dostrzeżona na forum Unii Europejskiej, która poświęciła jej odrębną VII Dyrektywę. Przewiduje ona obowiązek uwzględnienia w krajowych systemach rachunkowości państw członkowskich następujących wymogów:

- sporządzania skonsolidowanego sprawozdania finansowego przez jednostkę macierzystą,
- włączenia do sprawozdania filii krajowych i zagranicznych,
- przedstawienia wiernego i rzetelnego stanu i rezultatów działania grupy kapitałowej w skonsolidowanych sprawozdaniach finansowych,

¹⁴ W Polsce jest nim Ustawa o rachunkowości z 27 września 1994 r., Dz.U. nr 121, poz. 591
¹⁵ R. Ignatowski, *Konsolidowanie sprawozdań finansowych*, Materiały Szkoleniowe, Fundacja Rozwoju Rachunkowości w Polsce, Warszawa 1994, s. 5-6.

– sprawozdanie powinno być sporządzone na podstawie odpowiednio przy-
stosowanych wzorów Dyrektywy IV.

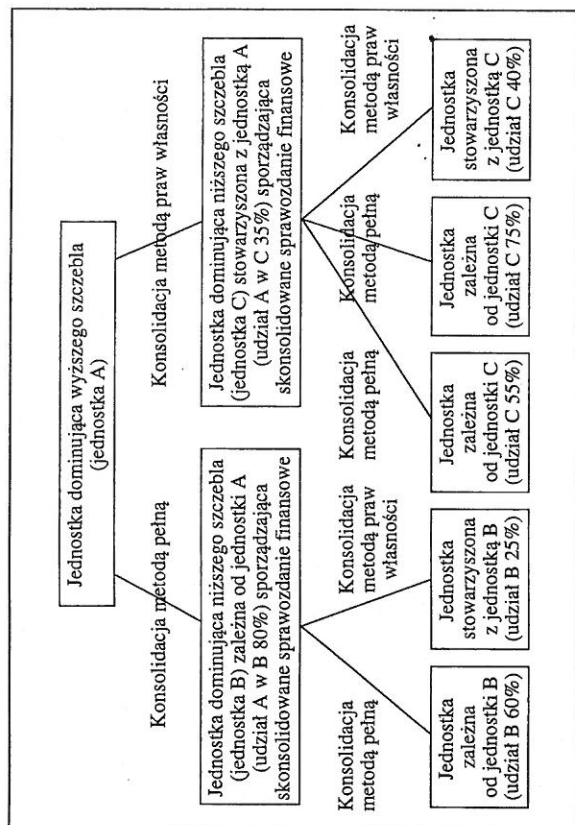
VII Dyrektywa zezwala także krajom członkowskim objęcie konsolidacją tych podmiotów, w stosunku do których jednostka macierzysta sprawuje kontrolę *de facto*, tzn. kontrolowana firma nie mieści się w żadnej definicji prawnej takiej kontroli, lecz w rzeczywistości jest zarządzana przez inne przedsiębiorstwo. Jest to źródłem koncepcji „dominującego wpływu”, według której firma posiadając mniejszościowe udziały w innej jest zdolna ją zdominować (posiadając np. 30% udziałów), gdyż nie ma innego głównego udziałowca.

Podstawę do sporządzenia skonsolidowanego sprawozdania finansowego stanowią sprawozdania finansowe i dodatkowe informacje dostarczone przez jednostki zależne. Najczęściej stosowaną metodą konsolidacji jest sumowanie aktywów i pasywów oraz kosztów i przychodów z jednoczesną eliminacją operacji wewnątrz grupy. Skonsolidowane sprawozdanie sporządza się stosując dla wszystkich jednostek grupy kapitałowej jednakowe zasady i metody, zwłaszcza wyceny aktywów i pasywów.

W grupach kapitałowych o wielostopniowej strukturze, gdzie znajdują się jednostki dominujące niższego szczebla, konsolidacja polega na sporządzeniu w pierwszej kolejności skonsolidowanego sprawozdania przez te właśnie jednostki, dopiero w dalszej kolejności sprawozdanie to jest włączane do skonsolidowanego sprawozdania jednostki dominującej szczebla wyższego. Jest to przypadek, kiedy jednostka, która jest zależna lub stowarzyszona w stosunku do określonej grupy kapitałowej, jest jednocześnie dominująca w stosunku do jednej lub kilku innych spółek kapitałowych.

O metodzie konsolidacji przesądza stopień podporządkowania. Jednostki zależne włącza się do skonsolidowanego sprawozdania finansowego metodą pełną, a jednostki stowarzyszone metodą praw własności.

Metoda pełna, według Międzynarodowych Standardów Rachunkowości, polega na sporządzeniu skonsolidowanego sprawozdania finansowego poprzez sumowanie poszczególnych pozycji sprawozdań finansowych jednostki dominującej i jednostek zależnych oraz dokonaniu określonych wyłączeń. Metoda ta zwana jest w Międzynarodowych Standardach Rachunkowości (MSR) po prostu konsolidacją. Wobec jednostek stowarzyszonych wymagania co do konsolidacji są łagodniejsze, a konsolidacja odbywa się na podstawie metody praw własności. Włączenie jednostek stowarzyszonych do skonsolidowanego sprawozdania finansowego polega na zastąpieniu ceny nabycia udziału posiadanego w jednostce stowarzyszonej jej kapitałem własnym w części należącej do grupy kapitałowej i aktualizacji tych wartości, uwzględniając wyniki działalności jednostki w sprawozdaniach sporządzanych za kolejne lata. Metoda praw własności ma na celu wykazanie udziałów w jednostkach stowarzyszonych, skorygowanych o przypadające na jednostkę dominującą zmiany kapitału własnego jednostki stowarzyszonej i pomniejszone o dywidendy. Metoda ta jest określana jako metoda kapitałowa (*equity method*). Metody konsolidacji sprawozdań finansowych w zależności od stopnia podporządkowania przedstawia rys. 2.

Rys. 2. Metody konsolidacji sprawozdań finansowych w zależności od stopnia podporządkowania

Źródło: opracowanie własne.

System prawny niektórych państw przewiduje wyłączenia z obowiązku konsolidacji. Przykładowo konsolidacją nie muszą być objęte jednostki stowarzyszone lub zależne, jeżeli:

- nabycie jednostki ma na celu wyłącznie odsprzedaż,
- wielkości wykazywane w sprawozdaniu finansowym tej jednostki są nieznaczne,
- sprawowanie kontroli nad jednostką nie jest trwałe lub w istotnym stopniu ograniczone,
- jednostki, których działalność zdecydowanie różni się od działalności pozostałych członków grupy.

Międzynarodowe Standardy Rachunkowości nie przewidują zwolnień z konsolidacji jednostek zależnych o działalności niepodobnej do działalności innych przedsiębiorstw w ramach grupy, gdyż pogarsza to jakość informacji dostarczanych przez skonsolidowane sprawozdanie finansowe, przedstawiając niewłaściwy obraz grupy kapitałowej. Zakres informacji prezentowanych w skonsolidowanym sprawozdaniu finansowym jest znaczny i zawiera w sobie ryzyko zarówno pominięcia istotnych informacji, jak i dezinformacji odbiorców sprawozdania w przypadku niewłaściwej i nie do końca przemyslanej kon-

cepcji prezentacji danych. Dlatego skonsolidowane sprawozdanie finansowe powinno dodatkowo zawierać¹⁶:

- wstępny wykaz jednostek oraz określenie okresu objętego sprawozdaniem,
- podstawowe wskaźniki finansowe, kierunki rozwoju itp.,
- sprawozdanie zarządu z działalności podmiotu dominującego i grupy kapitałowej za miniony rok,
- opinie biegłych rewidentów na temat prawidłowości i rzetelności prezentowanych danych,
- syntetyczny opis stosowanych metod wyceny aktywów i pasywów oraz metod kwalifikowania i rozliczania kosztów.

Przedstawienie wskaźników finansowych ma na celu wstępne wprowadzenie czytelnika w charakter i zakres działalności gospodarczej grupy. Bardziej szczegółowy opis działalności grupy za miniony rok i jej aktualna sytuacja finansowa jest przedstawiana w sprawozdaniu zarządu oraz w formie informacji uzupełniającej. Natomiast pisemne sprawozdanie zarządu z działalności w roku obrotowym jest integralną częścią sprawozdania finansowego i jednym z jego najważniejszych elementów.

Wynika to przede wszystkim z tego, że:

- bezpośrednia analiza danych zawartych w skonsolidowanym sprawozdaniu finansowym umożliwia co prawda diagnozę aktualnej sytuacji finansowej jednostki, ale rzadko ukazuje pełną przyczynę wykazywanych kierunków,
- zawarte w skonsolidowanym sprawozdaniu finansowym dane są mimo szczegółowych wytycznych w zakresie wyceny aktywów i pasywów, po części efektem subiektywnej oceny jednostki sporządzającej sprawozdanie; dotyczy to zwłaszcza wyceny składników majątkowych w obliczu zagrożenia lub sytuacji dotychczasowej działalności, toczących się sporów sądowych lub w odniesieniu do realizowanych inwestycji, aktualnej oceny pierwotnych założeń w zakresie przewidywanych efektów gospodarczych,
- skonsolidowane sprawozdanie finansowe jest w gruncie rzeczy tylko historycznym obrazem minionego okresu, co przy ocenie perspektywicznego rozwoju w wielu sytuacjach jest niewystarczające,
- obowiązek sporządzania sprawozdań z działalności grupy ma na celu dopełnienie informacji zawartych w sprawozdaniu finansowym i przedstawienie kompleksowej informacji o aktualnej sytuacji gospodarczo-finansowej. Perspektywiczne plany mogą być przedstawione w sposób ogólny, w przeciwieństwie do informacji, które powinny umożliwić samodzielną i poprawną interpretację osiągniętych przez grupę efektów za miniony okres przez inwestorów.

W ostatnich latach nasila się zjawisko lokowania kapitału na rynkach międzynarodowych, przy jednoczesnym wzroście inwestycji bezpośrednich, a porównawcza analiza informacji finansowych staje się podstawowym źródłem podejmowania decyzji inwestycyjnych. Dla inwestorów najważniejsza

¹⁶ A. Helin, *Metody i techniki konsolidacji sprawozdań finansowych*, Fundacja Rozwoju Rachunkowości w Polsce, Warszawa 1995, s. 73.

staje się maksymalizacja stopy zwrotu, a także bezpieczeństwo inwestycji. Różnice w systemach rachunkowości sprawiają, że inwestorzy często są wprowadzani w błąd, czego efektem jest podejmowanie niewłaściwych decyzji. Dotyczy to zwłaszcza skomplikowanych struktur, jakimi są grupy kapitałowe. Prawidłowe odczytanie podanych w sprawozdaniu informacji sprawia liczne problemy. Związane są one z porównywalnością sprawozdań finansowych oddziałów firm z ich jednostkami macierzystymi sporządzanymi w kraju ich zarejestrowania, co jest efektem stosowania zróżnicowanych systemów rachunkowości na świecie. Niewątpliwie problematyczne są sposoby wyceny elementów bilansowych oraz zasady ich grupowania. Dlatego tak ważne z punktu widzenia inwestorów jest prawidłowo sporządzone skonsolidowane sprawozdanie finansowe oraz dostęp do informacji dodatkowych pozwalający na właściwą ocenę działalności grupy kapitałowej.

6. Wnioski końcowe

Podsumowując należy stwierdzić, iż obecny poziom rozwoju gospodarczego pozwala na nieograniczony rozwój przedsiębiorstw, czego efektem jest łączenie się przedsiębiorstw i powstawanie złożonych struktur gospodarczych w postaci grup kapitałowych. Niezbędnym elementem oceny tego typu przedsięwzięcia pod względem kapitałowym, finansowym i dochodowym są skonsolidowane sprawozdania finansowe. Powinny być one sporządzone i przedstawiane w taki sposób, aby inwestor posiadał możliwość prawidłowej oceny korzyści i ryzyka inwestycyjnego wynikającego z danej lokaty.

Podstawą sporządzenia prawidłowego skonsolidowanego sprawozdania finansowego jest określenie kierunku i stopnia zależności pomiędzy podmiotami grupy kapitałowej, z którego wynika sposób konsolidacji. Informacje dodatkowe oraz sprawozdanie zarządu z działalności grupy są niezbędnymi elementami uzupełniającymi sprawozdanie i pozwalającymi właściwie oszacować zdolność grupy do generowania zysków i skali ryzyka z tym związanej.

Różnice w systemach rachunkowości poszczególnych krajów będące efektem różnic kulturowych i poziomu rozwoju rynków finansowych sprawiają, że poszczególne państwa przyjmują różne sposoby klasyfikacji i wyceny elementów bilansowych, co sprawia że przedsiębiorstwa międzynarodowe napotykać na wiele trudności w procesie konsolidacji.

Literatura

- Cieciura M., *Sprawozdawczość finansowa holdingu – podstawowe pojęcia*, „Ekspert” 1997, nr 2.
 Gitman L.J., *Principles of Corporate Finance*, Addison-Wesley, New York 1998.
 Gmytrasiewicz M., Karmańska A., *Rachunkowość holdingów*, Difin – Vademecum Rachunkowości, Warszawa 1996.

Helin A., *Metody i techniki konsolidacji sprawozdań finansowych*, Fundacja Rozwoju Rachunkowości w Polsce, Warszawa 1995.

Ignatowski R., *Konsolidacja sprawozdań finansowych teoria i praktyka*, Fundacja Rozwoju Rachunkowości w Polsce, Warszawa 1995.

Ignatowski R., *Konsolidowanie sprawozdań finansowych*, Materiały Szkoleniowe, Fundacja Rozwoju Rachunkowości w Polsce, Warszawa 1994.

Ignatowski R., *Regulacje rachunkowości i praktyka konsolidacji w Polsce na tle rozwiązań światowych*, Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, Zeszyty Teoretyczne Rady Naukowej nr 42, Warszawa 1998.

Rynek ukarał producentów, „Rzeczpospolita”, 2 grudnia 1998.

Ustawa o rachunkowości z 29 września 1994, Dz.U. nr 121, poz. 591.

The Role Played by the Financial Reports of Capital Groups in Limiting Investor Risk

One important feature of developed capital markets are economic entities characterised by varying degrees of complexity which are the product of capital transfers in the world economy. The driving force behind this development are international joint-stock companies, which provide the basis for a system of reliable and expert information ensuring a secure capital market. The opening up of new markets to both portfolio and direct foreign investments gives rise to many opportunities for investors, most prominently in the form of profits made on investments and the risk they entail. One important factor to be taken into account when assessing this type of undertaking with respect to capital, finances and revenue are consolidated financial reports, which should be drawn up and presented in such a way that an investor can properly assess the benefits and investment risk arising from a given decision to invest temporarily free cash resources.

Bronisław Micherda

Katedra Rachunkowości Finansowej

Rachunek przepływów pieniężnych we współczesnej rachunkowości

1. Wprowadzenie

Rachunek ekonomiczny i księgowość zrodziły się z potrzeb praktyki życia gospodarczego i rozwijały się równolegle z rozwojem gospodarczym, służąc praktyce. W związku z tym, życie gospodarcze decydowało o ostatecznym ich kształcie.

Traktując rachunkowość jako współczesny etap rozwoju księgowości należy zgodzić się, że głównym celem rachunkowości jest pomiar wyników działalności gospodarczej. Stąd też rachunkowość jest uniwersalnym i elastycznym systemem informacyjno-kontrolnym odzwierciedlającym przebieg i rezultaty działalności jednostek gospodarczych¹. W związku z tym przedmiotem rachunkowości jest proces reprodukcji kapitałów jednostek gospodarczych, realizowany przez działalność gospodarczą². Etymologia słowa rachunkowość (ang. *accounting*, niem. *Rechnungsführung*, ros. *счетоводство*) wskazuje na objęcie jego zakresem zespołu rachunków. W tym sensie rachunkowość oznacza prowadzenie rachunków. Rachunkowość w swej strukturze jest zespołem połączonych ze sobą rachunków częściowych³. Elastyczność rachunkowości pozwala przy tym na odpowiednie konstrukcje rachunków częściowych systemu.

W warunkach gospodarki rynkowej główny cel rachunkowości, którym jest właściwy i wielopłaszczyznowy pomiar wyniku finansowego, uwidacznia się jeszcze wyraźniej. Podstawą tej formy gospodarowania jest bowiem proces pomnażania wartości (kapitału) przejawiający się w uzyskiwaniu przez jednostki gospodarcze korzystnych wyników finansowych. Cel ten – rozprawy w ewolucji – to odpowiednio:

¹ A. Jaklik, B. Micherda, *Zasady rachunkowości*, WSiP, Warszawa 1997, s. 10.

² Tamże, s. 14.

³ Tamże, s. 14.